

Helynévképzők az ómagyar kori népnévi eredetű helynevekben*

1. A helynevek morfológiai felépítésének vizsgálatakor akár mai, akár történeti névanyagról legyen is szó, gyakran találkozhatunk a helynévképzőkkel. KNIEZSA ISTVÁN a helyneveket rendszerezve a népnévi alapú településneveknek két nagy csoportját különítette el: az egyszerű, illetve az összetett típust. Az első típus egyik alcsoportját a pusztai népnévi eredetű (*Horvát, Tót, Káloz* stb.), másik altípusát az *-i* képzővel létrejött nevek adják (*Németi, Csehi, Tóti* stb.). Az összetett névtípusba azokat a helyneveket sorolta, amelyekben a népnévhez még valamilyen földrajzi köznévi is kapcsolódik (*Tótfalu, Oroszfalu, Oláhtelek, Olasztelek* stb.) (1943: 124). Lényegében szintén ezt a három tipológiai csoportot fogadta el KRISZTÓF GYULA is (1976: 58–65). Az effajta tipológiai rendszerezésen túl a nevek konkrét, alaposabb elemzésekor a népnévi eredetű helynevek körében újra és újra szembesülünk azzal a jelenséggel, hogy bizonyos népnévhez jellemzően járul egyik vagy másik képző, illetve hogy vannak olyan népelnevezések is, amelyek helynévként soha nem fordulnak elő ilyen morfémaival. Ezt a jelenséget néhány kutató már régebben is megfigyelte, és a magyarázatok leginkább kronológiai szempontokat vettek figyelembe. Erről a kronológiai sajátosságról írt GYÖRFFY GYÖRGY is: „Régóta tudott, hogy a különféle helynévtípusok életének tartama igen eltérő. Ezért mind a névfeltő nyelvész, mind a történész számára nagy jelentőségű ismerni azt az időhatárt, ameddig egy-egy névtípus eredeztetésénél vissza lehet nyúlni. Ez az időhatár területenként is változik” (1976: 106).

KNIEZSA a kelet-magyarországi helyneveket áttekintve a *besenyő, böszörmény* és *káloz* nevekről állapította meg, hogy *-i* képzővel soha nem fordultak elő. Mindezt azzal indokolta, hogy mivel e képzőnk rövid ideig volt eleven, vele a XI. század közepe előtt és a XII–XIII. század határán túl helynevek nem keletkeztek, így a fentebb felsorolt, korábban beköltözött népek nevéhez sem kapcsolódhattak (1943: 124–7).

KISS LAJOS arra hívta fel a figyelmet, hogy az a tény, hogy az erdélyi területen — így például a több munkámban is alaposan vizsgált Biharban — egyetlenegy **Oláh, *Oláhi* településnév sem található, arra mutat, hogy abban az időben,

* Előadásként elhangzott a Kiss Lajos-díj átadó ünnepségén 2008. június 2-án. A tanulmány megjelenését a Bolyai Kutatói Ösztöndíj, valamint az OTKA T62207 számú pályázata támogatta.

amikor az ilyen típusú nevek megszülettek (tehát a XI–XII. században), a magyarság szomszédságában román telep nem létezett (1996: 447). Azt a jelenséget tehát, hogy az ómagyar kori településneveink között egyetlen **Oláh(i)*, **Rác(i)*, **Tatár(i)*, **Török(i)*, **Cigány(i)* névalak sem fordul elő, és hogy ezek a népnévek csupán kétrészes nevek első, jelzői előtagjaként jelennek meg (*Oláhbáród*, *Cigányfalva*), rendszeresen azzal magyarázták, hogy e települések késői keletkezésűek, abból az időből valók, amikor már nem születtek pusztai népnévből vagy *-i* képzős népnévből településnevek.

A XI. század legelejére, illetve a X. század legvégére helyezte az első *-i* képzős településnév kialakulását KRISTÓ GYULA, aki településtörténeti szempontokat figyelembe véve, példákkal bizonyítva a képző legproduktívabb időszakának a XIII–XIV. századot mondta, s az effajta településnevek keletkezésének korát a korábbi felfogástól eltérően a XV. századig tolta ki (1976: 77). Emellett a helynévképzők meglétének vagy hiányának a tényét más szempontú vizsgálatok kiindulópontjaként is számon tartotta: a mai történeti helynévkutatás egyik alapművében, a „Szempontok”-ban (1976) önálló fejezetet szentelt a formáns nélküli és a képzőmorfémával alakult helyneveknek. Az előbbiben szerepelteti a törzsnévi, utóbbiban a népnévi eredetű helyneveket. Ezzel tulajdonképpen azt is sugallja, hogy a törzsnévi és a népnévi eredetű településnevek (ennek fényében pedig a törzs- és a népnévek) világos elkülönítéséhez kitűnő fogódzót találhatunk a helynévképzők meglétét vagy hiányát figyelve. Amennyiben ugyanis helynévképző áll a településnév végén, annak forrása népnév (vagy esetleg abból alakult személynév) lehet.

A fentebb mondott kronológiai szempont mellett azonban érdemes más oldalról is megközelíteni a kérdést. BENKŐ LORÁND a népnévi eredetű településnevek sajátos viselkedését több tanulmányában is leírja (ti. hogy számtalan *Csehi*, *Tóti* településnévvel találkozhatunk, de nincs **Maróti*, **Székelyi*, **Lengyeli*, **Nándori* stb.), ám a jelenséget az eddigiekhez képest egészen másként magyarázza. A jelenséget azzal okolja meg, hogy a képző kapcsolódásának lexikai, tótani, hangtani függőségei keresztezik a kronológiai szempontokat (1998a: 71, 1998b: 119). Ez a gondolat nála azonban részletesebben kifejtetlen maradt, de megfelelően bő névanyagot vizsgálat alá vonva talán konkrét megállapításokat is tehetünk a kérdést illetően.

2. A népnévi eredetű településnevek rétegét az Árpád-kori Bihar vármegye névanyagának monografikus feldolgozása során magam is vizsgálhattam (2005), s az ottani tapasztalatok talán némileg általános tanulsággal is járhatnak, mivel ez a megye korszakunk legnagyobb kiterjedésű, s ezzel összefüggésben színes etnikai összetételű lakossággal rendelkező vármegyéje, ami a korabeli névanyagában is tükröződik. Vizsgálataimból kiderült, hogy a morfológiai szerkesztéssel, azaz helynévképzővel létrehozott településnevek döntő többségében az *-i* képző jelenik meg (i. m. 201). Ez a megállapítás azonban nem csupán ennek a vármegyének a névanyagára tűnik érvényesnek.

Egy már folyamatban lévő munkámhoz, amellyel a nép- és törzsnévi eredetű településneveket tárgyaló monográfia létrehozását tűztem ki célul, az utóbbi időben előtanulmányként több írásom is született. Ezekben különböző források névanyagát más-más szempontból vizsgáltam, de a helynévképzők kérdéséről egyelőre sem tudtam megkerülni.

A VI. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson elhangzott előadásomban (2007b) a pseudo-törzsnévi eredetű településnevek vizsgálata során a népnév és törzsnév, illetve az ezekből származó helynevek szerkezeti felépítésében megfigyelhető különbségek megragadása kapcsán esett szó a képzővel ellátott népnevekből alakult helynevekről. E kutatás egyik alappillére a KISS LAJOS nevéhez kapcsolható FNESz., a másikat a KRISTÓ–MAKK–SZEGFÜ szerzőhármas neve által fémjelzett „Adatok” (1973, 1974) című munka jelentette. Gazdag névanyagának köszönhetően mindkét munka alkalmas volt egy elsődleges vizsgálat elvégzésére, amelynek az eredménye azután mintegy munkahipotézisként szolgálva kiindulási alapja lehet a későbbi, részletekbe menő kutatásoknak.

A FNESz. összesen mintegy 22 ezres magyar névanyagának vizsgálata azt mutatta, hogy az egyrészes népnévi eredetű helynevek (51) közül a helynévképzővel létrejötték döntő többsége (86%) az *-i* képzővel áll, s előfordulási gyakoriságát tekintve ezt követi a *-d* képző (44 *-i*, 5 *-d*, 1 *-ka* és 1 *-ság*).

Az „Adatok” 38 népnevet felsoroló első fejezetében (1973: 10–32) az összes adathoz képest ugyan nem látszik igazán jelentősnek a képzőmorfémával álló névadatok száma, ám feltűnően gyakori az *-i* képző előfordulása a *tót*, *cseh*, *orosz*, *német* és az *olasz* népnév helynévi származékaiban. (Meg kell azonban jegyezni, hogy ebben a munkában a népnevek között kaptak helyet a *bercel*, *oszlár* és *varsány*, illetve ezek helynévi megjelenései is.)

Egy újabb előadásban, amely 2007-ben a balatonszárszói névtudományi konferencián hangzott el, a népnévi eredetű településneveink szerkezeti sajátosságairól, alaki változásairól szóltam GYÖRFFY GYÖRGY „Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza” című művének (1963–1998) eddig megjelent 4 kötetében fellelhető névanyagra támaszkodva (2008). Ebben a névkorpuszban nagyjából azonos arányban vannak képviselve az egyrészes pusztai és egyrészes képzett népnévi eredetű helynevek (186 településnév közül 71 – 37% pusztai népnévi, 63 – 35,6% képzőmorfémával ellátott elnevezés). Ez utóbbiakon messze a legnagyobb számban az *-i* képző szerepel (51 adatban – 68,6%): 18 *Németi*, 9 *Oroszi*, 8 *Csehi*, 6 *Tóti*, 6 *Olaszi*, 4 *Horváti* településnév mutatja e szerkezeti felépítést. Gyakoriságát tekintve a második helyen a *-d* jelenik meg (1–1 *Kálózd*, *Lengyeld*, *Nándord*, *Oroszd*, *Zsidód*), s ez az arány nagy vonalaiban megfelel a fentebb mondottaknak.

Az eddigi kutatási tapasztalataim alapján tehát egyértelműnek tűnik, hogy a népnevekhez az ómagyar korban a leggyakrabban, a legtermészetesebben az *-i* helynévképző járult. Ennek magyarázatául szolgálhat talán egyfelől a népnevek

szemantikai jellege, s ehhez szorosan kapcsolódva a képző eredete, eredeti „jelentése”, funkciója: képzőmorfémánk az *-é* birtokjelből jött létre, attól párhuzamos alak- és jelentéshasadással különült el, s vált helynévképző funkcióban önállóvá. Ez a funkcióváltás a TNYt. szerint a személyekre utaló településnevek körében indulhatott meg (SZEGFŰ M. 1991: 254), s a tulajdonosra való utalás (vö. MAKKAI 1947: 113, KÁZMÉR 1970: 57) ezzel az elemmel általánossá lett. Ez a megállapítás azonban mindenképpen pontosításra szorul abban a tekintetben, hogy a „személynév” terminust nyilvánvalóan tágabban kell értelmeznünk, mert ezen a szűk értelemben vett személyneveken kívül minden személyt jelölő szót is értünk, tehát a foglalkozás- és tisztségneveket, illetve a népi hovatarozást jelölő lexémákat. A fentiek alapján az *-i* képzős helynevek legkorábbi csoportjának a személyre utaló alapszavakból létrejöttéket tarthatjuk. E formáns „elterjedése” azután persze — ahogyan KRISTÓ is rámutatott — szoros kapcsolatban volt „a szuverén nyelvfejlődési tendenciákkal, a nyelvi divat körében bekövetkezett változásokkal” (1976: 57).

A második leggyakoribb helynévképzőnk, a *-d* eredetileg kicsinyítő, becéző képző volt, s belőle fejlődött vagy már vele párhuzamosan kialakult a valamivel való ellátottság jelentése is. Viszonylag korán jellegzetes helynévképzővé vált, s a kapcsolódásával alakult helynevek a X. századtól adatolhatók (vö. SZEGFŰ M. 1991: 253). Túlnyomó többségében lexikailag növény- vagy állatnévi alapszóhoz kapcsolódva jelent meg, funkcionális tekintetben a vidék adott növényben vagy állatban való gazdagságát fejezte ki, s ritkábban bár, de szintén előfordult népnévi lexémához kapcsolódva is. Mostani vizsgálati szempontunkból kiemelendő, hogy e képző gyakran járult becéző képzőként személynévhez (*Inánd, Jánosd, Kaszád* stb.), s a vele létrejött becézett személynevek probléma nélkül válhattak településnévvé, így gyarapították a *-d* végű helynevek számát. Ezek az elnevezések pedig a továbbiakban hozzájárulhattak a *-d* képző településnevek körében való elterjedéséhez, így a településnév-képzővé történő alakulásához is.

A szakirodalomban általános véleménynek mondható, hogy a *-d* képző a XIII–XIV. században volt a legtermékenyebb, s a helynevek képzésében a korai ómagyar kor végéig vett részt, azután már csak analogikusan születtek ilyen típusú nevek. Természetesen itt is számolnunk kell a másodlagos névalakulás lehetőségével.

Itt szeretnék azonban visszatérni BENKŐ LORÁND fentebb már említett gondolatára, amely az *-i* képzőnek a megjelenését vagy hiányát morfofonológiai tényezőkkel tartja kapcsolatba hozhatónak. Felvetését az előzőekben mondott két forrásmunka — GYÖRFFY GYÖRGY könyvének 4 kötete (1963–1998) és a KRISTÓ–MAKK–SZEGFŰ-féle „Adatok” (1973) — ide vonható névanyaga alapján szeretném az alábbiakban tüzetesen megvizsgálni.

3. Az eddig mondottak alapján további vizsgálatunk kiindulópontja lehet az az általános megállapítás, hogy a magyar településnév-rendszer kialakulása so-

rán a népnevek egyes számú nominatívusi alakjai, valamint az *-i* képzővel ellátott formái eleve, természetesen módon alkalmasak voltak arra, hogy településnévé váljanak.

3.1. Elsőként azokat a népneveket veszem vizsgálat alá, amelyek sem az *-i*, sem a *-d* képzőt nem vonzották, azaz csupán nominatívusi alakjukban jelentek meg településnévként, vagy másodlagosan kétrészes nevek megkülönböztető jelzői névrészenek szerepét töltötték be (ám ez utóbbi most nem tartozik vizsgálatunk körébe). Adataim közül a *bolgár, böszörmény, székely, szerecsen(y), tatár, török* népnevek sorolhatók ide, de az *oláh, román* etnikumjelölők szintén ilyen korlátozott használatúnak látszanak, s általában ide sorolják még a *cigány* és a *rác* neveket is. Hogy a helynévképzők hiányát e neveken kronológiai okokkal nem magyarázhatjuk, azt — ahogyan korábban is láttuk — KRISTÓ már megállapította. Az okok kiderítése céljából úgy gondolom, érdemes megnéznünk egyrészt azt, hogy az e nevek által jelölt népcsoportokkal mikor találkozhatott a magyarság, s ezzel tulajdonképpen az eddig szokásosan, ám kizárólagosan meghatározónak tekintett kronológiai szempontot vesszük figyelembe. Másrészt megvizsgálhatjuk azt is, hogy a nevek etimológiája mit mutat, azaz milyen alakban és mikor kerülhettek be e szavak a magyar nyelvbe, illetve hogyan alakult sorsuk nyelvünkben, ami a fent említett morfofonológiai szempontból adhat fontos ismereteket. Vegyük sorra tehát röviden e népneveket!

3.1.1. A *székelyek* kérdése általában véve is igen ingatag pontja történetírásunknak. A székelység — mint valamely más néphez csatlakozott népesség — keleti szokás szerint a trónörökös uralma alatt állt, a harcok során minden alkalommal az elő- és utóvéd szerepét töltötte be, s letelepedésük után a határvédelemben kaptak igen komoly szerepet. A X. század második felétől a székelyek elsősorban a magyar állam nyugati-délnyugati és esetleg keleti határain teljesítették határvédő szolgálatot, s amikor a XII. század elejétől az ország nyugati határain már a harcok elcsitulnak, s ezen a területen kevesebb határőr is elegendő volt, nagyobb csoportjaikat áthelyezhették a keleti részekre.

A népnév az egyik magyarázati kísérlet szerint török eredetű, származtatták a kikövetkeztetett **sikil* 'herceg, nemes', illetve a 'jövevény' jelentésű szavakból. Egy másik elmélet szerint a székelység mint nép a bolgár-török (volgai bolgár) *'s.g.l ~ 's.k.l* törzsből származtatható, s nevét **eszekel ~ *eszkel ~ *iszikil ~ *iszkil* formában szokták említeni (vö. KRISTÓ–MAKK–SZEGFÜ 1973: 16). A törzsnevet újabban **Āskāl* formában rekonstruálták, ami viszont az összevetést nehezebbé tette. Az elnevezés alapja egyes vélemények szerint kabar törzsnev volt, eszerint a *székely* az ún. „vélt törzsnevek” népes csoportjába tartozna (vö. NAGY 1910: 61, GYÖRFFY 1939/1990: 89–90, 92, KRISTÓ 1996: 49–79). Legújában BENKŐ LORÁND értekezett e kérdéstről (2002), s a fent említett próbálkozásokat meggyőzően cáfolta. Etimológiát ugyan nem adott, de nyelvi tényekkel bizonyította a szó ómagyar kori *szēköl ~ szēkēl* hangzását, ami pedig kizárja a fentebb említett származtatási lehetőségeket (vö. KRISTÓ 2003b).

3.1.2. A következőkben néhány olyan népnevet veszek sorra, amelyekből véleményem szerint az ómagyar korban minden akadály nélkül létrejöhetett volna a kérdéses képzőmorfémával ellátott településnévi alak, de ez mégsem történt meg, az elvileg lehetséges névforma nem realizálódott. E jelenség elsődleges magyarázataként az a nyilvánvaló körülmény szolgálhat, hogy a településnevek létrehozásakor a képző nem kötelezően járult a népnévhez, a nominativusi alak ugyanúgy elláthatta a településnév szerepét, mint a formánsos.

A **bolgár** népnév ótörök eredetű (vö. tör. *bulγar* 'keverék', TESz.), amely kb. az V. századtól kelet-európai török népcsoportot jelölt, s ez vált a VII. században az elszlávosodott bolgár-törökök, a mai bolgárok elnevezésévé. A magyar nyelvbe a dunai bolgár-szlávból kerülhetett e nép jelölőjeként, de az átvétel időpontja bizonytalan. E népcsoporttal a különböző kutatások szerint még a honfoglalás előtt érintkezésbe került a magyarság, de intenzív betelepedésükről csak a késő Árpád-korban beszélhetünk (vö. GYÖRFFY 1977: 513, KRISTÓ 2003a: 109–16). Az adatok is azt mutatják, hogy nevük a magyar helynévkincsben igen gyéren képviselteti magát. Ennek az lehet az egyik sajátos oka, hogy korszakunkban a *bolgár* ~ *bulgár* névnek létezett egy szinonimája, a szintén török eredetű, az *onogur* népnévre visszavezethető *nándor* (*onayundur > *naundur), amelyet valószínűleg ugyancsak a honfoglalás előtt vettünk át, s egy ideig inkább ezt a nevet részesítette előnyben a magyar nyelvhasználat, az Árpád-kor végére a szó azonban eltűnt nyelvünkéből, s átadta helyét a korábban ritkábban használt *bolgár* ~ *bulgár* névnek (vö. NÉMETH 1930/1991: 106, LIGETI 1986: 268, GYÖRFFY 1939/1990: 65, BENKŐ 1998a: 63–6, KRISTÓ 2003a: 54).

A **böszörmény** népnév török, közelebbről talán kazár vagy besenyő eredetű (vö. oszm. N. *müsülman*, *müsürman* 'izmaelita', TESz.). E név törökös alakjai a *büsürman*, *bisermin*, *büsürmen*, s ez utóbbi lett a magyar népnév közvetlen forrása (LIGETI 1986: 269). A Kárpát-medencébe a honfoglaló magyarokkal együtt érkező egyik keleti népcsoportot a vallási hovatartozásukra utalva jelöli, s az idők során az is felmerült, hogy esetleg az ismeretlen kabar törzsek nevei közül az egyikkel lenne azonos. Szintén a vallás adja az olasz eredetű **szerecsen(y)** név etimológiai alapját is (ol. *saraceno* 'mohamedán, muzulmán', TESz.), s bár talán e lexéma népnevek körébe való sorolása kissé bizonytalanul látszhat, mégis ide vonom azzal az indoklással, hogy a népi tudatban a vallás és az etnikum igen gyakran keveredik, s ez a probléma a *böszörmény*-nyel kapcsolatban is felvethető lenne, ott mégsem érzünk hasonló bizonytalanságot. A latin *Saracenus* nem egy meghatározott terület etnikumát nevezi meg, hanem a muzulmán vallásúakat jelölte meg (vö. KRISTÓ 2003a: 37–41).

A Kárpát-medence keleti részén megjelenő román etnikum neve a kezdeti időkben az **oláh** volt, amely nyelvünkben déli-szláv (*vlachъ*, összl. *volchъ; vö. KNEZSA 1955: 359) eredetű, végső soron germán, s eredetileg a keltákat, majd a romanizált keltákat, illetve valamennyi újlatin nyelvű népet jelölte. Első

szórványos nyomuk a XIII. század elején észlelhető, de jelentős román lakossággal egész Erdély déli peremén a XIII. század közepétől számolhatunk (vö. KRISTÓ 2003a: 192–4). Jól példázza ezt, hogy a Váradi regestrum, amely Bihar vármegye történetének is igen fontos és gazdag történeti forrása, az 1208–1235 közötti időszakból egyetlen jogügylet során sem említ oláh lakost, pedig orosz (rutén), izmaelita (mohamedán), olasz és német emberekről szó esik benne. A bihari helynevek sem támasztják alá e nép korábbi megjelenését: legelső nyomukat egy 1283-as hamis oklevélben szereplő kétrészes településnév, *Oláhtelek* (*Olahteluk*) nevének előtagja jelzi (KRISTÓ 2003a: 207, RÁCZ A. 2005: 81). Az ugyanezt az etnikumot jelölő, a helynevekben ugyancsak kései adatolású s csupán megkülönböztető jelzői szerepben álló **román** népnév román eredetű (rom. *român*, TESz.), többszörös átvételnek tekinthető. Településnevekben a XIV. század első harmadában jelent meg, de ahogyan az *oláh*, úgy a *román* is kizárólag csak jelzői névrész szerepében állt (1326: *Romanfolde* ~ *Rumanfeuldy*, 1331: *Romanfeulde*, Gy. 1: 373; 1330: *Rumantheleke*, Gy. 1: 135, illetve lásd még KMHsz. 1: 233), s nagyon valószínű, hogy esetükben személynévi áttételről van szó. Ezt a lehetőséget erősíti e nevek jelölt birtokos jelzős szerkezete is. A népnév helyneveinkben megfigyelhető megkülönböztető jelzőként való előfordulásai kései datálásúak.

A **tatárok** Kun László korában, a XIII. század utolsó harmadában jöttek a Kárpát-medencébe (KRISTÓ 2003a: 251). Elnevezésük vándorszó (vö. ném. *Tatar*, cseh *tatar*, oszm. *Tatar* 'tatár ember'), amely a török nyelvekből terjedt el. A TESz. kizárólag a személynevek tanúsága alapján állapította meg, hogy e népnév a XII. századtól már ismerős lehetett a magyar nyelvben, de a honfoglalás előtti szóátvételt valószínűtlennek mondja.

A **török** népnév, amely a Kína szomszédságában a VI–VIII. századig élt török nyelvű törzs és birodalom neve volt, török eredetre vezethető vissza (vö. türk. ujj. *türk*, TESz.). A TESz. szerint a magyarság már a honfoglalás előtt ismerhette e népnevet egy vagy több meghatározhatatlan török népre és nyelvre vonatkoztatva. LIGETI LAJOS véleménye szerint azonban meghatározható e népcsoport: a kazárokat jelölték e névvel (1986: 270–1), amely a XIV–XV. században lett az akkoriban megjelenő oszmán-törökök jelölőjévé. E népnév korai helynévi előfordulását egyik tanulmányában meggyőzően bizonyította a Tihanyi alapítólevél *turku* adatára vonatkozóan HOFFMANN ISTVÁN (2006: 72–6).

3.1.3. Ma már közismertsége miatt talán nem is kell nagyon hangsúlyozni azt a tényt, hogy mennyire helytelen eljárás lenne minden népnévi alapú településnevet közvetlenül népnévre visszavezetni: a népnév előbb személynévvé is válhatott, s másodlagosan ebből is születhetett helynév, általában a birtoklás kifejezésére (vö. BÁRCZI 1958: 159, KRISTÓ–MAKK–SZEGFÜ 1973, 1974: 8, illetve KISS L. 1997: 180). Ezt támasztja alá FEHÉRTÓI KATALIN munkája, az „Árpád-kori személynévtár” (2004) is, hiszen benne a korai magyar helynevek létreho-

zásában adataink szerint szerephez jutó népnevek¹: a *besenyő*, *bolgár*, *böszörmény*, *cseh*, *horvát*, *káliz* ~ *káloz*, *kazár*, *kun*, *lengyel*, *magyar*, *nándor* ~ *lándor*, *német*, *oláh*, *olasz*, *orosz*, *román*, *szász*, *székely*, *szerecsen(y)*, *tatár*, *tót*, *török*, *zsidó* közül a *böszörmény* és a *székely* kivételével mindegyiknek megtalálhatjuk a személynévi használatát is. Két népnevünk, a *rác* és a *cigány* az ómagyar korban — úgy tűnik — az eredeti jelentése mellett csupán személynévi használatban élhetett, helynévként azonban nem volt használatos.

A *cigány* népnév déli szláv eredetű (vö. blg. *циганин*, szb.-hv. *Cigānin* [többes sz. *cigāni*], szln. *cigān* 'cigány ember', TESz.), a magyar nyelvbe talán román közvetítéssel került. KRISTÓ véleménye szerint e népnek a Kárpát-medencében a XV. század előtt nincs nyoma. Ugyanakkor a korábbról, a XIII–XIV. századból már adatolható személy- és helynevek miatt nem zárható ki, hogy az e névvel illetett, Balkánról jövő népesség szórványai már korábban megérkeztek (vö. KRISTÓ 2003a: 245–7), de ezeket a személynéveket és a belőlük alakult településneveket KISS LAJOS török eredetű nevekből származtatja (tör. R. *siyan saç* 'sima haj'; vö. FNESz. *Cigánd*, *Cigányi*).

A dél-szerbiai *Ras* város nevéből alakult *rác* népnév (vö. TESz., KNEZSA 1955: 454) személynévi (1228/1491: *Rach*) és helynévi megjelenései késeiiek, utóbbiak nagyjából a XIV. században bukkannak fel (vö. KRISTÓ 2003a: 111–9), így adatbázisunkban, amely a korai ómagyar kori neveket tartalmazza, nincs is rá adatunk. Emellett az is bizonytalan, hogy mikor lett a magyar nyelvben a *rác* népnévvé, mindenesetre úgy tűnik, hogy a törökök elől menekülő szerbség jelöljeként vált közkeletűvé, amelyet még később a *szerb* fog felváltani (BENKŐ 1998a: 73). Mindezek miatt ezt az etnikumjelölőt, illetőleg a vele etimológiailag esetleg mégis kapcsolatba hozható településneveket adatbázisomban nem szerepeltetem.

Az itt elmondottakból vitathatatlanul kitűnik, hogy a korábban kizárólagosnak tekintett kronológiai szempont nem megfelelő indok a képző nélkül álló helynévfórmák magyarázatára, hiszen az eddig felsorolt népek egy részével a magyarság már a honfoglalás előtt megismerkedett, esetleg velük együtt érkezett a Kárpát-medencébe, más részük pedig a XIII. század során már megjelent a magyarság életterében. E szempontból tehát elvben semmi akadálya nem lett volna az *-i* (vagy bármely más) helynévképző alkalmazásának. Ezenkívül a KRISTÓ által a XV. századig kiterjesztett kronológiai határt figyelembe véve tulajdonképpen az összes többi etnikumjelölő szóból is alakulhatott volna képzőmorfémával helynév, mégsem ismerünk ilyen neveket. E kérdés megoldásának kulcsát ebből adódóan másutt kell keresnünk.

¹ Vizsgálataim során csupán azokat a neveket tekintettem népnévnek, amelyeknek a magyar nyelvtörténetben a középkor idején volt közzsói előfordulásuk. E körből kirekeszttem azokat a neveket, amelyekkel kapcsolatban nem világos, hogy a törzsnév vagy a népnév kategóriájába sorolhatók-e (ilyenek pl. a *bercel*, *kölpény*, *ladány*, *oszlár*, *talmács*, *varsány* stb.).

3.2. Adataink azt mutatják, hogy vannak olyan etnikumjelölők, amelyek egyrészes nevekként a nominativusi formák mellett az *-i* helynévképzővel létrehozott névalakban is jelen vannak. Ilyen a *német* és a *tót*, legalábbis eddigi adatgyűjtésem során ezek más morfológiai változataival nem találkoztam.

A *német* etnikum első, bajor területekről való betelepülése nagyon korai időben megtörtént, GYÖRFFY szerint István és Gizella házasságától (996) nagyjából egy fél évszázadig számítható. Újabb hasonló telepítés II. Endre korában indult el, e népesség azonban már az időközben létrejött osztrák hercegség teuton-deutschnémet lakossága volt (1977: 512–3). A *német* népnév a magyarban szláv eredetű, a szl., egyházi szl. *němьcb* alakra vezethető vissza, amely a *němь* 'néma' származéka (KNIEZSA 1955: 355). A magyarban gyökeret vert népnévi alakban a szláv *c* hangnak a magyar *t* hanggal történt helyettesítése figyelhető meg, ami az átvétel korai idejére nézve adhat eligazítást: az etnikumjelölő lexémát abban az időben vette át nyelvünk, amikor még nem volt benne *c* hang. Településnévi használatában, nyelvi fejlődésében megfigyelhető a második nyílt szótagi magánhangzó kiesésével összefüggésben egy inetimológikus *p* betoldódása, s ennek megfelelően az ómagyar korban az *-i* képzős alak előfordul mind az eredeti *német* (1256: *Nemety*, Gy. 3: 221), mind a hangzóhiányos (1227: *Nemti*, Gy. 4: 276), mind pedig a mássalhangzóval bővült (1246/1274/1293: *Nympti*, Gy. 3: 221) alakban.

A *tót* népnév germán, feltehetően gepida eredetű, azonos etimonú a német *deutsch* és a latin *Teutoni* lexémákkal. Eredetileg a gepidákra és a velük a Kárpát-medencében együtt élő szláv népcsoportokra vonatkozott. A magyar nyelvbe való átkerülésének körülményei teljesen homályosak, germán vagy szláv nyelvekből való eredeztetéséhez nincs kellő fogódzó (vö. BENKŐ 1998a: 67). A magyarság úgy vette át e nevet, hogy azokra a szláv csoportokra alkalmazva használta, amelyek nem rendelkeztek önálló államisággal, s önmagukat az összefoglaló *slověne* 'szláv' névvel illették. Ez általában a hazai vagy annak tartott szlávokat jelenti, de bizonyosan nem jelölhette a lengyeleket, a keleti szlávokat és a bolgár-szlávokat (vö. BENKŐ i. m. 68), vonatkozhatott viszont például a szlovén (vend), kaj-horvát, szlovák népcsoportra. Azt, hogy egy adott névben milyen szláv népességet takar a megjelölés, történeti-földrajzi vizsgálatokkal többnyire meg lehet állapítani.

Jól látható, hogy a fentebb felsorolt lexémák olyan népek elnevezései, amelyek korán megtelepültek a Kárpát-medencében, s etnikai jelentőségüket az is jól mutatja, hogy nevük általában a korabeli helynévanyag pusztai népnévi eredetű településnevei között, illetve a kétrészes nevek első névrészeként egyaránt gyakran fordult elő a Kárpát-medence egészében.

Az alaki viselkedés alapján ebbe a csoportba sorolhatnánk még a *cseh*, a *horvát*, az *olasz* és a *kun* népneveket is, bár figyelemre méltó, hogy ezek igen-igen szórványosan, szinte csupán egy-egy település névadataival reprezentálva jóval ritkább használatú helynévképzővel is megjelennek — látszólag legalábbis.

Ilyen sajátos képződménynek tűnik az „Adatok” által idézett Zala megyei *Csehő* (1335: *Chehw*, KRISTÓ–MAKK–SZEGFÜ 1973: 27/28), a Vas megyebeli *Olaszka* (1258: *Vluzka*, KRISTÓ–MAKK–SZEGFÜ 1973: 31/15) és a Nyitra megyei *Horvátöny* (1285: *Horuatun*, KRISTÓ–MAKK–SZEGFÜ 1973: 24/3).

A *Csehő* magyarázatához talán figyelembe vehető, hogy a korabeli Bihar vármegyében létezett egy *Csejtelek* ~ *Csételek* nevű település (1305: *Cheyteluk*, 1406: *Chethelek*), amelynek a XV. század elejéről adatolható *Csőtelek* (1438: *Chewthelek*) formája is (a további adatokat lásd RÁCZ A. 2007a). Ezeket az alakokat hangtörténeti alapon magyarázhatjuk. A *cseh* népnév a cseh nyelvből került át a magyarba, s valószínűleg *cseĭ* ~ *csej*-nek hangozhatott, ami már korán átalakulhatott *csey*, illetve *cseh* alakúvá. A névbeli *csé* forma a szóvégi spiráns eltűnésének következménye lehet (vö. TESz.), esetleg a *j* félhangúsodása és diftonguson keresztül az előtte álló magánhangzóba olvadása hozhatta létre, a *cső* pedig a *csey*-ből magyarázható a *csey* > *csëü* > *csöü* > *cső* változás eredményeként. Esetleg ez utóbbi alakhoz is köze lehet a *Csehő*-nek, ha egyáltalán pontos lejegyzésről és ennek megfelelően helyes olvasatról van szó, ebben az esetben viszont helynévképző jelenlétéről aligha beszélhetünk.

A Vas megyei *Olaszka* település nevének forrása KISS LAJOS szerint egy szl. *Vlašska* (ti. *vъsъ*), amelynek jelentése ’vlachok, azaz nyugati újlatin nyelvet beszélők falva’ (FNESz. *Olaszfa*). Eszerint a névalakulat névátvétellel került volna a magyar névrendszerbe, így benne eredetileg nem az *olasz*, hanem a *vlach* népnév keresendő, és a névvégben sem a magyar *-ka* helynévképzőt kell látnunk. A KISS GÁBOR–ZÁGORHIDI CZIGÁNY BALÁZS szerzőpáros az egykori megyeközpont, Vasvár közvetlen környékének vizsgálatával foglalkozó egyik írásában, amely kutatásaik elsősorban történeti névtani vonatkozású eredményeit mutatja be, a névről azt állapítja meg, hogy „morfológiai szempontból egyértelmű, hogy szláv képzésű” (2006: 139), de valószínűtlennek mondja, hogy benne újlatin népességre utaló lexéma megjelenését kellene keresnünk. Ezt a szerzők azzal indokolják, hogy a „helynévi anyag összegyűjtése után [...] egyetlen olyan nevet sem találtunk, amely neolatin nyelvű népességre utalna (csupán a középkorból nem adatolható, de ma élő *Verna* víznév sejtet ilyet), sőt a történeti adatok is egyre inkább a feltevés ellen vallanak” (i. m. 138). A további vizsgálatokhoz pedig helynévi párhuzamként a Nyitra megyei *Olesca* ~ *Holuska* víznevet ajánlják, amelyet KISS LAJOS egy szl. R. **Olъska* víznév átvételének tart, s a szl. **olъcha* ’égerfa’ szóval hoz összefüggésbe (FNESz. *Holeska*). Az *Olaszka* a fentiek alapján törölhető a képzéssel létrehozott nevek sorából.

A horvátok saját neve az ismeretlen eredetű szláv *chъrvatъ* törzsnévre megy vissza. A magyarba átkerült népelnevezés közelebbi átadója, s ezzel együtt átvételének ideje is meghatározhatatlan (KNIEZSA 1955: 218). A *Horvátöny* alakról BENKŐ egy helyütt megjegyzi, hogy „igen régi képzésnek látszik” (1998a: 72). A népnévhez szokásosan nemigen járuló képzőmorféma ez esetben magánhang-

zóval kapcsolódik a szóhoz. Ez a névalak azonban egyedi előfordulása. Az *-ny* képzőt a korábbi szakirodalom általában nem tekinti helynévképzőnek, amit az is jelez, hogy funkciói között a TNyt. a kicsinyítés, a valamivel való ellátottság és a hasonlóság kifejezését, illetve a személynévképző feladatát sorolja föl (SZEGFŰ M. 1991: 243, 246, 251). Mivel e képző szerepe eléggé homályosnak tűnik, a fentiek mellett PÓCZOS RITA felvetette, hogy a bizonytalan *-n(y)* morfé-mával létrehozott, általa vizsgált nevek esetleg megszilárdult helyragos alakula-tok is lehetnek (2001: 147–8).

A GYÖRFFY művében megjelenő népneveken kívül az „Adatok” a *kun* népnév korabeli *-i* formánssal álló településnévi megjelenését is regisztrálja. Ezt az egye-dülálló formát Valkó vármegyéből adatolja, ám az egyedi előfordulás kapcsán megemlíti a körülményt, hogy ezt a névalakot az eléggé megbízhatatlan pápai ti-zedlajstrom rögzítette (1332–7: *Kuni*). E népesség nagyobb arányú betelepülése a XIII. század első felében figyelhető meg a tatárok elől történő menekülésük kö-vetkeztében (KRISTÓ 2003a: 219). Elnevezésük a török *qū* ’sárgás, szőke, fakó’ je-lentésű melléknévből származó *qūn* szóra megy vissza, s a kománok, azaz a fehér kunok, polovecek jelölője volt (TESz., KRISTÓ–MAKK–SZEGFŰ 1973: 22).

3.3. A továbbiakban azokat a neveket mutatom be, amelyek egy harmadik tí-pust képviselve a képző nélküli alakjukon kívül *-d* morfé-mával is szerepelnek te-lepülésnévként. A leggyakrabban megjelenő *-i* képző után ez a legjellemzőbb te-lepülésnév-alkotó morféma. Bár BENKŐ egyik írásában sommásan azt állítja, hogy e képző „semmiféle funkcióban, sem kicsinyítőként, sem névképzőként nem kapcsolódik nyelvünkben népnevekhez és törzsnevekhez” (1998c: 150), adata-ink között — igaz, nem túl nagy számban, de — mégis előfordulnak ilyen név-alakulások. Közöttük két altípust különíthetünk el. Az egyikbe a magánhangzós végű *besenyő* és *zsidó*, a másikba pedig a *lengyel* ~ *lengyen*, *nándor* ~ *lándor*, *káliz* ~ *káloz* és az *úz* etnikumjelölő tartozik.

3.3.1. A *besenyő* népcsoportról tudjuk, hogy a Kárpát-medencébe érkező ma-gyarság köréhez a honfoglalástól több alkalommal is csatlakoztak, s e lépésre a belső viszályok, majd a nomád népek kelet–nyugat irányú mozgása kényszerítette őket. Töredékeik még a XI. század folyamán is (nagyobb hányaduk a század má-sodik felében) csatlakozhattak a magyarokhoz. A *besenyő* név ótörök eredetű, s **bäčänäk* alakban egy nomád török népet jelölt (vö. TESz., KRISTÓ–MAKK–SZEGFŰ 1973: 8, GYÖRFFY 1977: 514, LIGETI 1986: 268), s a magyar nyelvbe **bäčänäy* vagy **bäšänäy* alakban kerülhetett át.

A *zsidó* szót a kezdetektől kettős értelemben használták: egyrészt etnikumje-lölő, másrészt vallást jelentő lexémaként. A kora-középkorban ez azért okozha-tott gondot, mert számos zsidó hitre tért nem zsidó etnikumot is ezzel a szóval jelöltek. A zsidókkal a magyarság már a korai időktől érintkezhetett, s mivel a kezdetektől kereskedelemmel foglalkoztak, valószínűleg ennek köszönhetően je-

lentek meg nyugat-európai országokból érkező a Kárpát-medencében is már a XI. században. A tatárjárás után vallási és etnikai tekintetben egyaránt zsidónak tartható népség érkezett főleg a Német Birodalom különböző részeiről, s ez a népcsoport lett a későbbi magyarországi zsidóság magja (vö. KRISTÓ 2003a: 179–89). A népnév szláv eredetű (vö. óe. szl. *židovi* [t. sz.], szb.-hv. *Židov*, szln. *židov*), a magyar nyelvbe többes szám birtokos esetben vagy az *-inь* képző nélkül egyes szám alany esetben álló *židov* alak kerülhetett át, s az átvétel koráról szólva a TESz. valószínűtlennek mondja a honfoglalás előtti átvételt.

3.3.2. A lengyel népről a magyarságnak minden bizonnyal már a honfoglalás előtt tudomása lehetett, hiszen a levediai és az etelközi magyarok a kijevei kapcsolataik révén nevüket biztosan ismerték, illetve e népcsoport egyik törzse a IX. században a Bug és a Dnyeszter felső folyásának vidékén élt. Lengyel beköltözők korai csoportjáról a Kárpát-medencében a XIII. századtól kezdve tudunk (vö. BENKŐ 1998a: 62). A név végső forrása a szl. *lędo* 'műveletlen föld, mező' szó, amelynek óorosz képzett *lędzanь* formája a kijevei szlávok közvetítésével került át a magyarba, s korai ómagyar kori alakja *lenžan* vagy *lenžen* lehetett (vö. BENKŐ 1998a: 62–3, KRISTÓ–MAKK–SZEGFŰ 1973: 26, TESz.). A szláv nazális magánhangzó (*ę*) helyén a magyarban megjelenő magánhangzó + nazális mássalhangzó kapcsolat (*e + n*) megfelelése a lexéma korai átvételét, ezzel együtt az etnikum korai ismertségét jelzi. A *lengyel* népnévből alakult településnevek névadatai világosan mutatják, hogy a népnév korabeli alakja *lengyen* volt,² s ez hasonulással/elhasonulással vált *lengyel* alakúvá. Az eredetibb formát két *Lenged* (+1194 k.: Heves vm., KRISTÓ–MAKK–SZEGFŰ 1973: 26/4; 1427: Szabolcs vm., KRISTÓ–MAKK–SZEGFŰ 1973: 26/5) alakú helynévben fedezhetjük fel, s ezeknek felvethető képzős mivoltuk. Amennyiben ezek valóban helynévképzővel létrejött alakok lennének, akkor mindenesetre szokatlan képződményeknek tűnnek, hiszen a névvégi *n* konszonáns eltűnése után — mintha magánhangzós végű lenne a név — járult az etnikumjelölőhöz a képzőmorféma. Emellett az „Adatok” egy Gyöngyössolymos határában lévő *Lengyendi* (é. n., KRISTÓ–MAKK–SZEGFŰ 1973: 26/6), GYÖRFFY pedig egy Heves megyei település *Legendi* (1332–7/Pp.Reg., Gy. 3: 112) névformáját is idézi, amelyekben a *-di* képző előtt jelen van a nazális is.³ Ez utóbbi település *Lengyeld* és *Lengyel* adatai ugyanakkor már a mai névalakot mutatják (1231>413, 1240: *Lengeld*, 1332–7/Pp.Reg.: *Lengel*, Gy. 3: 112).

A *nándor* ~ *lándor* népnévről korábban már esett szó a *bolgár* etnikumjelölő kapcsán (lásd a 3.1.2. pont alatt).

² A névanyagban található Abaúj, Bács, Bodrog, Heves (2), Hont vármegyei 6 település 22 adatából csupán 7-ben szerepel a népnév *lengyel* alakban.

³ Bár az „Adatok” által említett település lokalizálása nem egyértelmű, véleményem szerint a GYÖRFFY által említett névvel azonos denotátumot nevezett meg.

A *böszörmény*-hez hasonlóan az izmaeliták egy csoportját nevezi meg a *káliz* ~ *káloz* népnév. A kabarság harcos segédnépei közül a legismertebbek ezek az iráni nyelvű mohamedán hvárezmieek. Először Kálmán király egy 1111. évi oklevele említi e népcsoportot, amely a XII–XIII. században a magyarországi pénzügyek intézésében játszott fontos szerepet (vö. LIGETI 1986: 270, KRISTÓ 2003a: 45–8). 1150 körül egy tudósítás arról beszél, hogy Magyarországon ezerszámra élnek hvárezmieek utódai, akik a kazárok ellen fellázadt kabarok egy részének leszármazottai, s *káliz* néven ismerik őket (vö. GYÖRFFY 1939/1990: 50–4). A lexéma vándorszónak tekinthető (vö. szír *χwalis* 'káliz ember', bizánci görög *χαλισιοι* [t. sz.] 'a kálizok'), végső soron az iráni nyelvekből származik, a magyar nyelvbe kerülésének közvetlen forrása azonban nem határozható meg (TESz.).

Az *úz* lexéma a magyaroktól keletre élt fekete kunok neve volt, amely egy 'nyíl' jelentésű török szó 'törzs' értelmű származékára vezethető vissza (KRISTÓ–MAKK–SZEGFÜ 1973: 21, NÉMETH 1930/1991: 79). KRISTÓ adatai szerint a középkori Magyarország helynévanyagában az e népességgel kapcsolatba hozható nevek száma közel negyedszáz (2003a: 49).

3.4. Az utolsó típust azok a népnevek alkotják, amelyekből a névalkotók minden morféma nélkül, illetve az *-i* és a *-d* képzővel is létrehozhattak településnevet. Ide tartozik az *orosz* és a *szász* lexéma.

Az *orosz* népcsoport beköltözését a XI–XII. századra teszik, de oroszok csatlakozása a magyar népességhez feltehető már a honfoglalás előtti időszakban is esetleg Kijevnél vagy a X. század végén, amikor az orosz őskronika 996-os híradása szerint Oroszország fejedelme és István király között jó viszony állt fenn (GYÖRFFY 1939/1990: 61). A népnév honfoglalás előtti török jövevényszó lehet (vö. oszm., türkm. *urus*, tat. *urıs* 'orosz ember'), ez utóbbi a szláv *rus* 'északi germán, skandináv' → 'orosz' átvétele, amelynek végső forrása a finn nyelven keresztül az északi germán. Az elnevezés magyar nyelvbe került alakja *urus* lehetett, LIGETI LAJOS kazár nyelvi közvetítésre gondol (1986: 270), de az átvétel ideje bizonytalan, talán a IX. századra tehető (TESz.).

A *szász* elnevezés német ajkú népességet takar. KRISTÓ kutatásai alapján azt állapította meg, hogy a német lakosság betelepülése a XI. századtól adatolható, jelentősebb német bevándorlással a XII. század elejét megelőzően nem számolhatunk, de ettől kezdve a Német Birodalom különböző területeiről folyamatosan érkeztek Dél-Erdélybe, s a tatárjárás után került e népesség döntő része a Szepesség területére (2003a: 121–65, illetve vö. GYÖRFFY 1977: 512–3). A *szász* lexéma első megjelenése 1206-ból adatolható, s 1231-től az addig különböző néven nevezett német csoportoknak ez lesz a meghatározó elnevezése (KRISTÓ 2003a: 125). A szó eredete nem egyértelmű. Az egyik, hangtani okok miatt (korai német jövevényszavainkban a szókezdő *s*-nek zömmel a *zs*, ritkábban az *s* felel meg) valószínűbb elképzelés szerint szláv jövevényszó lehet (vö. szb.-hv. *Sas*, szln. *Sás*, cseh *Sas*, szlk. *Sas*, le. *Sas* 'szász férfi'). A másik elképzelés sze-

rint a szó német eredetű lenne (vö. aln. *Sasse*, *Sass*, középaln. *Sasse*, ir. ném. *Sachse* 'Szászország lakója, szász férfi'), ami összefügg a lat. *Saxo*, *Saxon* 'szász' népnévvel (TESz.).

4. A továbbiakban azt vizsgálom meg, hogy mi indokolhatja a fentebb említett névtípusok létezését a régi magyar nyelvben.

4.1. Az már az előzőekben mondottakból is kiderülhetett, hogy a népnévből alakult településnevek létrehozásában elvi akadály annak nemigen lehetett, hogy e lexémákhoz névalkotó szerepű képzőmorféma járuljon. Településneveink között ugyanis mind puszta népnévi, mind puszta népnév + képzőmorféma szerkezeti felépítésű elnevezéseket egyaránt találhatunk. Sőt, hogy ilyenféle korlátozás mennyire nem létezett, azt az *orosz* és a *szász* népnévből alakult településneveink jól mutatják, hiszen e lexémákból minden formáns nélkül, az *-i* képzővel és a *-d* morfémmával egyaránt létrejöhetett településnév. Természetesen elképzelhető, hogy e három névváriáció ugyanazon település megnevezéseként jelenjen meg, de összegyűjtött névanyagomban nem túl nagy az ilyen típusú variációt mutató településnevek száma. Ezekben az esetekben valójában arról van szó, hogy a névalkotók a helynév morfológiai szerkezetét úgy alakítják át, hogy a már meglévő morfémmát felváltják egy másikkal, azaz névelemcsere történik. Nézzünk tehát néhány példát arra, hogy a fenti etnikumjelölő lexémák mindhárom alakban betölthetik a településnév funkcióját!

A Bihar megyei *Oroszi*, amelynek legkorábbi, 1279-es alakja még a puszta népnévi formát mutatja (*Vrws*, Gy. 1: 649), de alig néhány év múlva, egy 1284-es oklevélben már az *-i* morfémmával szereplő megnevezésével találkozhatunk (*Vrusi*, Gy. 1: 649), s hasonló a helyzet az abaúji *Oroszi*-nál is (1280: *Wrz*, majd 1324>1360: *Vrsi*, Gy. 1: 126). A Fejér megyei *Oroszi* esetében korábról az *-i* képzős alak maradt fenn (1232: *Vruscy*, majd 1269/1275: *Vrus*, Gy. 2: 398). E településeknek ugyan nincs *-d* képzős névalakja, de arra is találhatunk példát, hogy e kétféle morfémmával létrehozott névalakok azonos denotátumot neveznek meg: egy Nógrád megyei *Oroszi* néven megjelenő település később *Oroszd* névalakkal adatható (*1219/1550: *Orsci*, 1346/XV.: *Vruzd*, Gy. 4: 282).

A *szász* népnevet vizsgálva az „Adatok” *Szász*, *Szászd* és *Szászi* elnevezéseket is említ. Ezek közül az 1261-ből adatható *Zazd*, és az 1337-es *Zaaz* azonos denotátumot nevez meg Hont vármegyében (KRISTÓ–MAKK–SZEGFŰ 1973: 29/13). A *Szászi* névalak Ugocsa megyéből adatható (1332–7: sac de *Sazi*, KRISTÓ–MAKK–SZEGFŰ 1973: 29/10), bár megjegyzendő, hogy a névalak ide vonhatóságát, azaz benne a *szász* lexéma jelenlétét maguk a szerzők is megkérdőjelezzik, talán a helyesírás alapján, hiszen a korban az *sz* hang jele a *z*, ezzel szemben a kérdéses névalak szó eleji *s*-et mutat. Mindemellert az adat az eléggé megbízhatatlan pápai tizedlajstromból származik, s a név szöveggörnyezetete, pontosabban a *de* prepozíció is arra mutat, hogy a névvégi *-i* esetleg melléknévképző lehet.

4.2. Amennyiben az eddig említett névalkotási lehetőségek közül egy-egy etnikumjelölő esetében az adatok közül valamelyik névforma hiányzik, annak két-féle magyarázata lehet. Egyfelől tisztában kell lennünk azzal, hogy a különböző névalakulatok létrehozása a nyelvhasználók számára csak lehetőség: a névalkotási módok közül a névadó egyenlő eséllyel „választhat”, de a névtípusok elvi lehetősége nem jelenti a valóságban minden forma tényleges realizációját. Ez bizonyos értelemben ugyanúgy véletlenszerű lehet, mint az adott korban használatban lévő helyneveinknek az írásosságban való fennmaradása is.

Másfelől azonban a „véletlenfaktor” mellett elképzelhető az is, hogy valamely névforma hiányát az magyarázza, hogy a létrehozásával kapcsolatban valamiféle korlátozás állt fenn a nyelvben. Ez alól az elvileg feltehető korlátozás alól mindenképpen kivonható azonban az a névalkotási szabály, amely a pusztán népnévből enged helynevet létrehozni, hiszen az etnikumjelölő lexémák alapalakja kivétel nélkül településnévvé lehetett. Ez érthető is, hiszen a magyar helynévrendszerben ez a szabály a személyt jelölő szavak legszélesebb körére érvényes (tulajdonnév, foglalkozásnév, méltoságnév, törzsnév). Ugyanakkor pedig bizonyító erejű az a tény is, hogy olyan népnévre, amelynek csak képzővel álló névváltozatát ismerjük, képző nélküli formában viszont soha nem vált helynévvé, egyáltalán nincs példa. Ezzel együtt azonban esetleg számolnunk kell valamiféle nyelvi blokkolási szabállyal is. Hogy ez a korlátozás nem lehet funkcionális alapú, azt azok a szinonim nevek mutatják, amelyek legalább kettő, vagy akár mind a három névalakítási lehetőséget kihasználták, azaz ugyanannak az objektumnak a jelölésére létezik képző nélküli és/vagy *-i* és/vagy *-d* képzővel álló helynévi realizációjuk is. Ilyenek például a fentebb már említett *oros* és *szász* etnikumjelölők, illetve a belőlük alakult elnevezések. Ha ez így van, a hiányzó alakok magyarázata az előbbieken már mondott szélesebb értelemben vett véletlen túl — ahogyan azt BENKŐ LORÁND írásaiban korábban már fel is vetette (1998a: 71, 1998b: 119) — bizonyára morfofonológiai alapú lehet. Ilyen típusú nyelvi korlátozásra a mai magyar nyelvből is hozhatunk példát, hiszen a kicsinyítő képző *-ka*, illetve *-(V)cska* alakjainak használatát szintén hasonló okokkal magyarázhatjuk. Amíg a *-(V)cska* minden megszorítás nélkül használható, addig a *-ka* bizonyos hangtani környezetben nem fordulhat elő (KIEFER 1998: 236, KIEFER–LADÁNYI 2000: 168–70).

4.3. Ezen a ponton tegyünk egy kis kitérőt a szótövek vizsgálatának irányába! Mindenképpen figyelemre méltó ugyanis, hogy a viszonylag ritkábban jelentkező *-d* morféma adataink szerint csonka tőhöz járul. Ez alól az egyetlen kivételt a *Magyarad*-féle nevek jelentenék. Véleményem szerint azonban ez a név nem sorolható a népnevekből alkotott településnevek közé. A *Magyarad* és a *Magyari* ~ *Magyaroj*, sőt *Magyaros* településneveket a *magyar* népnévvvel szokás összefüggésbe hozni, de alapos okkal kell kételkednünk a *-d* képzős elnevezés ilyen származtatásában. A Nyitra megyei *Magyarad*-nak GYÖRFFY három olyan név-

adatát is idézi, amelyek az elnevezésnek inkább a *Megyer* törzsnévvvel való kapcsolatot látszanak erősíteni,⁴ s ezt a címszóban zárójelben kérdőjellel megadott *Megyered* alak is jelzi. Hasonló elnevezésű és néveredetűt illetően véleményem szerint szintén kételkedésre okot adó település Heves vármegyében is létezett, amelynek a legkorábbi névformája a veláris hangrendű *Magyarad*, de több mint félszáz évvel később már a törzsnévinek látszó palatális alak jelent meg, és az adatok szerint a településnek pusztai törzsnévi alakú névváltozata is létezett.⁵ A harmadik hasonló nevű település Hont vármegyében található, amelynek korai, zártabb veláris magánhangzós alakjai után a XIV. századbeli adatok már nyíltabb, a népnévre utaló formát mutatnak.⁶

A fent felsorolt neveink alapját tehát bár történészeink egyértelműen a *magyar* népnévben látják, valójában azonban sokkal inkább arról lehet szó — ahogyan a *Magyaros*⁷ nevek esetében is —, hogy a *mogyoró* növénynévből keletkezett településnév alakult át transzszemantizációval⁸, minden bizonnyal a már meglévő hasonló nevek analógiás hatásának eredményeként a *magyar* népnévből származó helynevekkel azonos vagy azokhoz hasonló alakúvá. Hasonló véleményen van KISS LAJOS is (vö. FNESz. *Balatonmagyaród*, *Pusztamagyaród*). Mindezek alapján tehát a *magyar* népnév egyrészes, képző nélküli formát mutató vagy képzéssel alakult nevekben való ómagyar kori előfordulása kizárhatónak látszik, s ezzel együtt az említett származékok a *-d* morféma csonka tőhöz kapcsolódása alól sem jelentenek kivételt.

A *-d* képző csonka tőhöz járulása tehát a népnevek esetében kivétel nélkülinek látszik. A TNyt. e jelenség általános hátterét vázolja a névszóképzők kapcsolódásának alaki vonatkozásai kapcsán: „Általában teljes tő jelenik meg öröklött, egy mássalhangzóból álló képzőink előtt: *-d* (*halmod*), *-g* (*részeg*), *-k* (*vétek*) stb. [...] Külön kell választanunk a tulajdonnévi funkciójú (denominális) képzett szavakat, ezek ugyanis tótani viselkedésükben is számottevő eltéréseket mutatnak a hasonló felépítésű köznevekkel összehasonlítva, nyilván sajátos nyelvi

⁴ 1247/1311/1370: *Megered*, 1331/1370: Berench quondam *Megered* vocata ~ *Megered* ... nunc autem Berench nuncupata (Gy. 4: 422).

⁵ 1261/1271: *Magarad*, 1327: *Megered*, 1346: *Megyer* (Gy. 3: 114).

⁶ 1245, 1247, 1298/1350: *Mogorod*; 1276, 1300, 1329: *Magarad*; 1276, 1310: *Magharad*; 1311>1388, 1312>1388, 1317/Más: *Magyarad* (Gy. 3: 217).

⁷ A Doboka vármegyei település *Magyaros* névformája azon túl, hogy abszolút egyedi előfordulás lenne, további adatai alapján ([1293–313]: *Mungerochs*, [1235–70, 1272–90]>355: *Munoros*, 1332–5/Pp.Reg.: *Monorous*, [1235–70, 1272–90]>1355: *Monyoros*) is egyértelműen *Mogyorós* volt, amit a szóbelseji *ny* egyértelműen jelez. A GYÖRFFY által adott megtévesztő címszó oka a település nevének későbbi, Lipszky-nél szereplő *Magyaros* alakja lehet, de már a mai névforma is (bár nyíltabb magánhangzóval) az eredeti tövet tükrözi, ti. *Sajómagyarós*.

⁸ A fogalom pontos meghatározását, a jelenség leírását lásd TÓTH VALÉRIA „Településnevek változástipológiája” című munkájában (2008: 178–9).

szerepükből fakadóan. A tulajdonnevek — mind a személy-, mind a helynevek — között általánosan elterjedt a csonka tövű alapszóhoz kapcsolódó C alakú formáns: *-cs* (*Borcs, Jakcs* szn.; *Udvarcs* hn.); *-d* (*Hazugd, Jánosd* szn.; *Telekd, Üregd* hn.); *-k* (*Ékesk, Lack, Petk* szn.; stb.)” (SZEGFÜ M. 1991: 219, 222). Korábbi, a mássalhangzó-torlódásokkal foglalkozó két írásomban lényegében magam is ezt a kapcsolódási szabályosságot fogalmaztam meg, amikor névkorpuszom alapján azt állapítottam meg, hogy a *-d* helynévképző „mindenkor, még mássalhangzóra végződő lexémák esetében is a név végén, tövéghangzó nélküli kapcsolódással jelent meg” (2002: 156, illetve lásd még 2003: 500). A jelenség megokolásaként a TNYt. a „sajátos nyelvi szerep”-et, azaz a tulajdonnévként való használatot, így a köznevektől való világos megkülönböztetés szándékát említi. De miféle köznévi forma az, amelyet ilyen módon, e sajátos történelmi viselkedés alapján kellene elkülöníteni a tulajdonnevektől? Leginkább talán a *-d* egyes szám második személyű birtokos személyraggal álló köznévi formák jöhetnek itt szóba: a csonka tö – teljes tö megjelenése a *-d* előtt egyértelművé tenné a nyelvhasználók számára az *Oroszd – oroszod, a Lengyeld – lengyeled, a Szászd – szászd* stb. viszonyát, a jelentésük közötti különbséget. E személyragos formák a népnevek esetében ugyan ritkább használatúnak gondolhatók, de ezt a sajátos történelmi viselkedést nem csupán a népnévi eredetű *-d* képzővel álló névalakoknál figyelhetjük meg, hiszen ilyen például az *Agárd – agarad, Farkasd – farkasod, Kakasd – kakasod* stb. Igaz, számos ellenpéldát is találhatunk (*Harangod, Ölyved, Ludad* stb.), de ezeknél a csonka töben meglévő mássalhangzó-torlódásos, illetve a képzővel azonos jellegű tövégi mássalhangzó akadályozhatta meg a csonka töből való névalakulást. Figyelemre méltó, hogy a *pap* foglalkozásnévből egyaránt létrejött a *Papd* és a *Papod* névforma is (igaz, ez utóbbit a FNESz. a XVIII. század elejéről adatozza, tehát kései alakulása).

5. Mindezek után pedig most már arra a kérdésre szeretnék választ adni, hogy magyarázható-e egyik vagy másik képző hiánya az egyes népneveken valamiféle morfológiai körülménnyel, egyfajta speciális blokkolási szabállyal, vagy csupán az a bizonyos korábban említett „véletlenfaktor” fejeződik ki ezekben az esetekben.

5.1. Elsőként az alapalak és az alapalak + *-i* morféma felépítésű nevek csoportját veszem vizsgálat alá. Az ide sorolható nevekben megjelenő etnikumjelölők a *bolgár, böszörmény, székely, szerecsen(y), tatár, török, cigány, rác, oláh, román*, illetve a *német, tót, horvát, cseh, olasz* lexémák tehát a ránk maradt adatok szerint soha nem vonzották a *-d* helynévképzőt.

Az e csoportot alkotó nevek közül a *-t* végűek, a *német, tót* és *horvát* eleve nem állhattak a *-d*-vel, hiszen az esetleges **Németd, *Tótd, *Horvátd* alakok nyelvhasználatbeli realizációja **Némedd, *Tódd, *Horvádd* lehetett volna, aminek eredményeként valójában eltűnt volna mind a tőnek, mind pedig a képzőnek a mentális azonosíthatósága, ami az efféle alakok létrehozását eleve megakadályozhatta. Elképzelésünket alátámaszthatja az is, hogy az említett három népnév

igen gyakran szolgál településnevek alapjául, ennek következtében statisztikailag lehetett volna esély arra, hogy a nyelvtörténet során esetleg valaha létrejött ilyen morfológiai felépítésű nevek közül legalább szórványosan fennmaradjon egy-egy, mégsem találunk ilyeneket.

A *cseh* és az *oláh* esetében szintén a névvég blokkolhatta a *-d* morféma kapcsolódását, hiszen a **Csehd* és az **Oláhd* alakokban a zártszótagi *h* kiesésével **Csed* és **Olád* alak jött volna létre, ami ugyancsak azonosíthatatlan névalakulat lett volna már a megszületésének pillanatában is.

Nehezebb a dolgunk az **Olaszd* névforma hiányának magyarázatával, hiszen az *orosz*, *szász*, *úz*, *káliz* ~ *káloz* lexémákból létrejött a *zd* névvég-realizációjú *Oroszd*, *Szászd*, *Úzd* ~ *Ózd* és *Kálozd* névalakulat, az akadályozás tehát az előzőekhez hasonló érveléssel nem okolható meg. Ebben az esetben annak ellenére, hogy az *olasz* népnév a korban viszonylag jelentős számú település nevének létrehozásában vett részt, mégis úgy tűnik, a fenti képzett alak hiányát inkább a véletlennek köszönhetjük. Vagy valóban nem jöttek létre ilyen névformák, vagy (szerencsétlenségünkre) egyetlen hasonló alakot sem őrzött meg az írásosság.

5.2. Az alapalak és az alapalak + *-d* szerkezeti felépítésű nevek típusában valószínűleg két alcsoportot különíthetünk el. Az egyiket a magánhangzóra végződő *besenyő* és *zsidó* népnevek alkotják, a másikba pedig a *lengyel* ~ *lengyen*, *nándor* ~ *lándor*, a *káliz* ~ *káloz* és az *úz* sorolható. Kérdéses a *cigány* lexéma idetartozása, hiszen — ahogyan azt már korábban is említettem — a szakirodalom szerint e népcsoport megjelenése a Kárpát-medencében csak a XV. századra tehető, s a személynévi és helynévi előfordulásait KISS LAJOS is a törökből eredezteti (FNESz. *Cigánd*, *Cigányi*). Ha azonban elfogadjuk, hogy e településnevek személynévre vezethetők vissza, azzal is számolnunk kell, hogy a személynévek viszont a népnévből is kialakulhattak, így végső soron nem zárható ki a településneveknek a népnévre való visszavezethetősége sem. (Ami viszont nem feltétlenül utal az adott etnikum által lakott településre.)

5.2.1. Korábban már említettem, hogy KNIEZSA a *besenyő* népnevet is azok között az elnevezések között vette számba, amelyek csupán alapalakjukban váltak településnévvé (1943: 124–7). Összegyűjtött neveink között azonban két ómagyar kori település névadatait idézhetjük, amelyek valóban kivételesen, de mutatják a *-d* morféma jelenlétét. A Szabolcs megyéhez tartozó *Besenyőd* neve az egyik (1214/1550: *Beseneud*, KRISTÓ–MAKK–SZEGFŰ 1973: 19/15; 1448: *Bessenewd*, Cs. 1: 511), amely máig ugyanebben az alakban él. Egy másik, ismeretlen fekvésű település nevében ugyan szintén megjelenik a képző, de az oklevél, amelyből a kérdéses névformát az „Adatok” idézi, hamis (+1075: *Besenendi* [ɔ: *Beseneudi*], KRISTÓ–MAKK–SZEGFŰ 1973: 21/103), így maga a névforma sem tekinthető hitelesnek, de a másik *Besenyőd* forma megléte mégiscsak valószínűsítheti az egykori használatát. Ennek megfelelően úgy gondolom, célszerű ezt az etnikumjelölőt azok

között a népnevek között számon tartani, amelyek az alapalakjuk mellett képzős, közelebből *-d* helynévképzős formában is előfordulnak, még akkor is, ha az ilyen típusú szórványos névalakulást esetleg csupán az analógia hatásaként magyarázhatjuk.

A névtípusok bemutatásakor már említettem, hogy a *besenyő* népnév a magyar nyelvbe **bäčänäy* vagy **bäsänäy* alakban kerülhetett át. A szóvégi palato-veláris zöngés spiráns ómagyar kori sorsa a vokalizáció és az előtte álló magánhangzóval a diftongizáció, tehát a névvég abban az időben, amikor a helynévképzőt valamely megfelelő településnév létesülésekor eredendően megkaphatta volna, éppen átalakulóban volt. Talán ez az átmeneti, bizonytalan állapot az oka a csekély számú képzős névalak létrejöttének.

Hasonló magyarázatot adhatunk a csekély számú *Zsidód* névforma kialakulására is. Az ómagyar korban a *zsidob* formában rekonstruálható népnév is változáson ment keresztül, s ez a változás azért érdemel itt szót, mert — ugyanúgy, mint a *besenyő* esetében — a név végét érintette. A lexéma végén álló *β* vokalizálódott, majd az előtte álló magánhangzóval létrejött diftongus monoftongizálódott: *zsidob* > *zsidoy* > *zsidó*. Talán itt is arról lehet szó, hogy a névvég változása valamilyen mértékben akadályozó tényező lehetett a képzett formák létrehozásában, s amikor ez a hangtani változás befejeződött, és magánhangzóssá lett a lexéma töve, már nem volt akadálya a *-d* kapcsolódásának. Az *-i* helynévképzőnek e tövekhez való hozzákapcsolását e sajátos töváltatósi folyamat és annak végeredménye azonban mindenképpen megnehezítette, sőt akár meg is akadályozhatta, így az e népnevekből alakult helynevek közül aligha véletlenül hiányoznak az *-i* képzős változatok.

5.2.2. A másik, mássalhangzóra végződő alcsoport tagjai azonban nemigen állhatnak ilyen *-i* blokkolás alatt. Közülük a *káliz* ~ *káloz* és az *úz* éppúgy kaphatna *-i* képzőt, mint az *orosz* és a *szász*, emellett az *n* ~ *l* (*lengyen* ~ *lengyel*), illetve az *r* végű (*nándor* ~ *lándor*) lexémák e szempontból szintén aligha lehettek korlátozottak: a **Lengyeli* és **Nándori* formák létrejötte morfofonológiai szempontból egyaránt elképzelhetőnek látszik. Az elvileg lehetséges formák teljes skálájának hiányát ezekben az esetekben újra csak a már többször is említett véletlennel tudjuk magyarázni. Ezek az etnikumjelölők ritkábban váltak településnevek alapjává, s ebből következően statisztikailag nagyobb a valószínűsége annak, hogy vagy nem is jött létre belőlük az egyébként lehetséges névforma, vagy egyszerűen nem maradt fenn az írásosságban.

Megállapíthatjuk tehát, hogy a *lengyel*, *káliz* ~ *káloz*, *nándor* ~ *lándor*, *úz* és a *cigány* esetében az *-i-s* alak, a *bolgár*, *böszörmény*, *szerecsen(y)*, *tatár*, *török* esetében semmilyen képzős forma nem jött létre, bár ennek nyelvi akadálya aligha lehetett volna, vagy nem maradt fenn az e népnevekből alkotott megfelelő névforma. Szintén ez jellemző az *oláh*, *román*, *rác* lexémákra is, amit bizonyos mértékben az is magyarázhat, hogy ezek későbbi megjelenésűek a magyar nyelv-

ben. E csoportban különleges helyzetűnek tűnik a *székely*, amelynek *Székelyd névalakja a létező *Lengyeld*-hez hasonlóan akadály nélkül létrejöhetett volna, sőt elvileg egy **Székel(y)i* forma is kialakulhatott volna. De kérdés, hogy valóban nem kapcsolódott-e a névhez ez utóbbi helynévképző. A népnév végén az *l* más-salhangzó áll, amihez ha esetleg kapcsolódott volna az *-i* képző, annak kiejtésbe-li realizációja egy lehetséges palatalizáció révén [*ly*] hang lett volna (E. ABAFFY 2003: 119, 307). E hang korabeli jelölője pedig az egyszerű *l* betű volt. A név-alak írásképe tehát ilyen módon nemigen lehet egyértelmű bizonyítéka az egyko-ri *-i* képzős forma hiányának.

6. A fentebb részletezett jelenségek alapján tehát összefoglalva az alábbi kép-ző-blokkolási szabályok állapíthatók meg:

1. Nem kapcsolódhatott a *-d* helynévképző morféma a *-t* és *-h* végű nép-nevekhez.

2. Nem járulhatott az *-i* helynévképző a magánhangzóra végződő etnikumje-lölőhöz.

3. Az összes többi esetben nem volt semmilyen korlátozás, a nevek gyakori-ságától, vagy egyéb más tényezőktől függően nem jöttek létre a hiányzó formák, vagy akár esetleg létrejöttek ugyan, csak nem maradtak ránk az írásosságban.

Mostani vizsgálatom — úgy gondolom — arra mutat, hogy BENKŐ LORÁND megjegyzése továbbgondolásra érdemesnek bizonyult: a népnevek ilyen sajátos alaktani viselkedésének, az ómagyar kori helynévképzők kapcsolódásának vagy hiá-nyának a nyelvi vagy lejegyzésbeli véletlenül túl morfofonológiai okai is lehettek.

RÁCZ ANITA

Irodalom

- E. ABAFFY ERZSÉBET (2003): Hangtörténet. In: *Magyar nyelvtörténet*. Szerk. KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC. Budapest. 106–28.
- BÁRCZI GÉZA (1958): *A magyar szókincs eredete*. Második kiadás. Budapest.
- BENKŐ LORÁND (1998a): A szlávok népnevei Anonymusnál és ómagyar nyelvi hát-terük. In: UŐ, *Név és történelem*. Budapest. 58–75.
- BENKŐ LORÁND (1998b): Ómagyar kori helyneveink vizsgálatának néhány szem-pontja. In: UŐ, *Név és történelem*. Budapest. 111–21.
- BENKŐ LORÁND (1998c): *Kézd*. In: UŐ, *Név és történelem*. Budapest. 148–50.
- BENKŐ LORÁND (2002): A *székely* néprész név ómagyar történetéhez: *Magyar Nyelv* 98: 257–65.
- FEHÉRTÓI KATALIN (2004): *Árpád-kori személynévtár (1000–1301)*. Budapest.
- FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Negyedik, bővített és javított kiadás. Budapest, 1988.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I–IV*. Budapest, 1963–1998.

- GYÖRFFY GYÖRGY (1939/1990): *A magyarság keleti elemei*. Budapest.
- GYÖRFFY GYÖRGY (1976): Etimológia és településtörténet: In: *Az etimológia elmélete és módszere*. Szerk. BENKŐ LORÁND–K. SAL ÉVA. Nyelvtudományi Értekezések 89. szám. Budapest. 106–10.
- GYÖRFFY GYÖRGY (1977): *István király és műve*. Budapest.
- HOFFMANN ISTVÁN (2006): A Tihanyi alapítólevél három szórványáról: *Huluoodi, Turku, Ursa*. In: *Helynévtörténeti tanulmányok 2*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 67–82.
- KÁZMÉR MIKLÓS (1970): *A »falu« a magyar helynevekben*. Budapest.
- KIEFER FERENC (1998): A szóképzés. In: É. KISS KATALIN–KIEFER FERENC–SIPTÁR PÉTER, *Új magyar nyelvtan*. Budapest. 222–61.
- KIEFER FERENC–LADÁNYI MÁRIA (2000): Morfoszintaktikailag semleges képzések. In: *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia*. Szerk. KIEFER FERENC. Budapest. 165–214.
- KISS GÁBOR–ZÁGORHIDI CZIGÁNY BALÁZS (2006): Egy mikrotáj történeti helynévanyaga (Vasvár keleti határa az Árpád-korban). In: *Helynévtörténeti tanulmányok 2*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 129–57.
- KISS LAJOS (1996): A Kárpát-medence régi helynevei: *Magyar Nyelvőr 120*: 440–50. Újraközlése: In: KISS LAJOS, *Történeti vizsgálatok a földrajzi nevek körében*. Piliscsaba, 1999. 104–16.
- KISS LAJOS (1997): Korai magyar helynévtípusok. In: *Honfoglalás és nyelvészet*. Szerk. KOVÁCS LÁSZLÓ–VESZPRÉMI LÁSZLÓ. Budapest. 177–87. Újraközlése: In: KISS LAJOS, *Történeti vizsgálatok a földrajzi nevek körében*. Piliscsaba, 1999. 133–40.
- KMHsz. = *Korai magyar helynévszótár 1. Abaúj–Csongrád vármegye*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN. Debrecen, 2005.
- KNIEZSA ISTVÁN (1943): Keletmagyarország helynevei. In: *Magyarok és románok I–II*. Szerk. DEÉR JÓZSEF–GÁLDI LÁSZLÓ. Budapest. 111–313.
- KNIEZSA ISTVÁN (1949): Az *-i* helynévképző a magyarban: *Magyar Nyelv 45*: 100–7.
- KNIEZSA ISTVÁN (1955): *A magyar nyelv szláv jövevényszavai. I–II*. Budapest.
- KRISTÓ GYULA (1976): *Szemponatok korai helyneveink történeti tipológiájához*. Acta Historica Szegediensis Tomus LV. Szeged.
- KRISTÓ GYULA (1996): *A székeltek eredetéről*. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 10. Szeged.
- KRISTÓ GYULA (2003a): *Nem magyar népek a középkori Magyarországon*. Budapest.
- KRISTÓ GYULA (2003b): A székeltek népnév első vokálisának milyenségéről: *Magyar Nyelv 99*: 468–70.
- KRISTÓ GYULA–MAKK FERENC–SZEGFÜ LÁSZLÓ (1973, 1974): *Adatok „korai” helyneveink ismeretéhez. I–II*. Acta Historica Szegediensis Tomus XLIV, XLVIII. Szeged.
- LIGETI LAJOS (1986): *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban*. Budapest.
- MAKKAI LÁSZLÓ (1947): A Csallóköz településtörténeti vázlata: *Századok 81*: 109–35.

- NAGY GÉZA (1910): A magyar nemzetségek: *Turul* 28: 18–32, 52–65.
- NÉMETH GYULA (1930/1991): *A honfoglaló magyarság kialakulása*. Második, bővített és átdolgozott kiadás. Budapest.
- PÓCZOS RITA (2001): *Az Árpád-kori Borsod és Bodrog vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése*. Debrecen.
- RÁCZ ANITA (2002): Mássalhangzó-torlódások ómagyar kori helyneveinkben. In: *Köszöntő kötet B. Gergely Piroska tiszteletére*. Szerk. GRÉCZI-ZSOLDOS ENIKŐ–KOVÁCS MÁRIA. Miskolc. 155–9.
- RÁCZ ANITA (2003): Újra az ómagyar helynevek mássalhangzó-torlódásairól: *Magyar Nyelvjárások* 41: 497–508.
- RÁCZ ANITA (2005): *A régi Bihar vármegye településneveinek nyelvészeti vizsgálata*. Debrecen.
- RÁCZ ANITA (2007a): *A régi Bihar vármegye településneveinek történeti-etimológiai szótára*. Debrecen.
- RÁCZ ANITA (2007b): A pszeudo-törzsnévi eredetű településnevekről. In: *Nyelvi identitás és a nyelv dimenziói. A VI. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus nyelvészeti előadásai*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–JUHÁSZ DEZSŐ. Debrecen–Budapest. 45–55.
- RÁCZ ANITA (2008): Népnévi eredetű településneveink szerkezeti sajátosságairól, alaki változásairól. In: *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai*. Szerk. BÖLCSKEI ANDREA–N. CSÁSZI ILDIKÓ. Budapest. 230–40.
- SZEGFŰ MÁRIA (1991): A névszóképzés. In: *A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Budapest. 188–258.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. I–III. Budapest, 1967–1976. IV. Mutató. Budapest, 1984.
- TNyt. = *A magyar nyelv történeti nyelvtana. I–II/2*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Budapest, 1991–1995.
- TÓTH VALÉRIA (2008): *Településnevek változástipológiája*. Debrecen.